

פרק אחד עשר

חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש:
סיפורו של מנהג

א. מקור מנהג חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש
על חשיבות הנחת תפילין במשך כל היום כותב הרמב"ם:

קדושת תפילין קדושתן גדולה היא, שכל זמן שהתפילין בראשו של אדם ועל זרועו הוא עניו וירא שמים ואינו נמשך בשחוק ובשיחה בטילה ואינו מהרהר מחשבות רעות, אלא מפנה לבו בדברי האמת והצדק, לפיכך צריך אדם להשתדל להיותן עליו כל היום שמצותן כך היא. אמרו עליו על רב תלמידו של רבינו הקדוש, שכל ימיו לא ראוהו שהלך ארבע אמות בלא תורה או בלא ציצית או בלא תפילין. אע"פ שמצותן ללבשן כל היום בשעת תפלה יותר מן הכל.¹

אכן, מתשובות הגאונים משתמע שחכמי הישיבה הניחו תפילין כל היום.² כך מסיק ר' יוסף קארו³ מתשובה זו של הגאונים: "כך ראינו הגאונים ואב"ד ואלופים הראשונים וכל חכמי הישיבות כך מנהגן שאין חולצין עד 'כימי השמים על הארץ' של ערבית",⁴ אבל הבית יוסף מוסיף "ועכשיו נהגו העולם להניח תפילין עליהם עד אחר קדושת ובא לציון". זאת אומרת, שהציבור הקפיד שהתפילין תהיינה מונחות על ראשם וזרועם עד סוף התפילה. למרות זאת בהמשך דבריו הוא כותב:

וביום ראש חודש נהגו העולם לחלוץ תפילין קודם תפלת מוסף. ושמעתי שהטעם משום דבאותה תפלה אומרים 'כתר', ואין נכון להיות באותה שעה כתר דתפילין, כעין מה שאכתוב בסימן ל"א (ד"ה וחולו) בשם הוזהר במדרש שיר השירים על הנחת תפילין בחול המועד.⁵ וכיון שבתפלה זו אומרים 'כתר' אפילו כשמתפלל

1. משנה תורה הלכות תפילין פ"ד הל' כה-כו.
2. ראו: אוצר הגאונים לעירובין, עמ' 75, סי' קפז, קצ. השו"ת: תשובות רב נטרוניא גאון, עמ' 104, הערה 4.
3. בית יוסף, או"ח, סי' כה ד"ה כתבו. ראו: אוצר הגאונים לעירובין, עמ' 75, סי' קצ.
4. נהגו בישיבות בבל להשאיר את התפילין עליהם עד לאחר קריאת שתי הפרשות הראשונות של קריאת שמע של ערבית, וזאת מפני שנזכרת בהן מצנות תפילין. השו"ת: "כל הקורא קריאת שמע בלא תפילין כאילו מעיד עדות שקר בעצמו" (ברכות יד ע"ב).
5. בסי' לא כותב ר' יוסף קארו: "ועכשיו נהגו כל בני ספרד שלא להניחם בחול המועד. ושמעתי

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

בלחש ראוי שלא יהיו עליו.⁶

בהתאם לדברים אלו פוסק ר' יוסף קארו: "נהגו העולם שלא לחלוץ תפילין עד אחר קדושת ובא לציון... ביום ראש חודש, חולצים אותם קודם תפלת מוסף".⁷ על הלכה זו מעיר הרמ"א: "וה"ה [= והוא הדין] בחול המועד.⁸ ודוקא במקום שאומרים במוסף קדושת 'כתר', מיהו נוהגים לסלקם קודם מוסף בכל מקום".⁹

לפנינו תופעה מעניינת: המנהג לחלוץ את התפילין לפני מוסף של ראש חודש מובא להלכה על ידי המחבר אף על פי שאין לו מקור בספרי ההלכה או המנהג. אמנם קורה שהוא מביא מנהג שאין לו מקור בספרי ההלכה או המנהג, אבל אז יש לו מקור בספרות הקבלה.¹⁰ ברם, כאן כל הבסיס למנהג הוא הטעם שר' יוסף קארו שמע "משום דבאותה תפלה אומרים 'כתר' ואין נכון להיות באותה שעה כתר ותפילין".¹¹

מעניין לציין שטעם זה ששמע ר' יוסף קארו למנהג לחלוץ תפילין לפני תפילת מוסף בראש חודש כבר נתן אחד מגדולי הפוסקים שהיה בן דורו של ר' יוסף קארו, ר' דוד בן זמרא, וייתכן שיש קשר בין הטעם ששמע ר' יוסף קארו לבין הטעם שנתן הרדב"ז.¹² טעמו של הרדב"ז נמצא בתשובתו לשאלה: "על מה סמכו העולם לחלוץ התפילין בתפלת מוסף ראש חודש".¹³ ברם, עיון בתשובה עצמה מגלה שהטעם הוצע על דרך הפשט למנהג שהתפתח הודות לדברים שנמצאו במקור קבלי, כשהציבור שנהג לחלוץ

שמקודם היו מניחים אותם בחול המועד כדברי הרא"ש ואח"כ מצאו שכתב רבי שמעון בר יוחי במאמר אחד שאסור להניחם בחול המועד ועל כן נמנעו מלהניחם בחול המועד. וכן כתב מורי דודי ה"ר יצחק קארו ז"ל בתשובה. והמאמר ההוא איתיה במדרש הנעלם לשיר השירים". על הימנעות מהנחת תפילין בחול המועד ראו: כץ, הלכה וקבלה, עמ' 102-124.

6. ראוי להפנות תשומת לב למאמרו של מ' בר-אילן (בר-אילן, הכתרת ה'), שבו חומר שיכול לשמש רקע להבנת השמועה ששמע ר' יוסף קארו. בתחילת דבריו כותב בר-אילן: "כשמנסה אדם לעקוב אחר הרעיון של הכתרת ה' בכתר, אזי יסתבר לו כי כמעט ואין הוא מופיע בספרות הרבנית, ורק בספרות ההיכלות מצוי הוא כמה פעמים ובצורה מפורטת. רעיון הכתרת של ה' לבש צורה חדשה בתפילין של ה', רעיון לו התנגדו הקראים התנגדות עזה ביותר" (שם, עמ' 221). ראו שם בהמשך דבריו ראיות לביסוס קביעה זו. יש מקום להניח שאם הכתרת ה' קשורה גם למושג של תפילין של ה' מובן שאנשים שהכירו את המושג של הכתרת ה' מספרות ההיכלות הבינו שאם מכתיירים את ה' אין ראוי שתפילין יהיו מונחים על ראשם של המכתיירים.

7. שולחן ערוך, אר"ח, סי' כה, סע' יג.

8. כלומר, לפי מנהג אשכנז שמניחים תפילין בחול המועד יש לחלצן לפני תפילת מוסף.

9. שם.

10. ראו: חלמיש, הקבלה, פרק שביעי, 'הקבלה בפסיקתו של ר' יוסף קארו'.

11. כבר ציין נקודה זו חלמיש, שם, עמ' 171.

12. ככל הנראה לא הכיר ר' יוסף קארו את תשובות הרדב"ז. ראו: לביא, הבית יוסף.

13. שו"ת הרדב"ז, חלק ד, סימן פ.

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

התפילין לא ידע לא רק את מקור המנהג אלא גם לא את טעמו. מפני חשיבות התשובה נצטט את כולה:

תשובה: דבר זה לא נמצא בגמ' ולא בפוסקים הנמצאים אצלנו ונמצא בספר אלקנה¹⁴ על המצות ועליו סמכו ונהגו כולם לחלוץ התפילין. ואעפ"י שאינם יודעים טעמו של דבר אלא (כגון) [כיון] שראו למקצת המתעסקים בספרי הקבלה שחולצין אותם גם הם עושים כן מצות אנשים מלומדה כהלכתא בלא טעמא. אבל הוא ז"ל נתן טעם יעויין מספרו.¹⁵ כי אין אדם רשאי לכותבו בתשובת שאלה הנעתקת ממקום למקום.

וגם אני נוהג לחלוץ אחר שראיתי הספר ועמדתי על הדבר, לפי שיש בידי כלל גדול. בכל דבר שנכתב בגמרא או באחד מן הפוסקים או בעלי ההלכות אפילו שיהיה הפך ממה שכתוב בספרי הקבלה אני מודה בו ולא אחוש למה שכתוב באחד מאותם הספרים. ולעצמי אם הוא חומרא אני נוהג אותו ואם קולא לא אחוש לה. וטעמו של דבר לא ראיתי לכותבו פה. וא"ת [= ואם תאמר] הרי מנהג זה הפך הגמרא שהרי דין התפילין כל היום. הא לא קשיא, שאם היינו נוהגים כך שפיר קאמרת אבל כיון שהן צריכין גוף נקי לסבה קלה אנו חולצין אותם, ובלא סבה נמי מיד אחר רביע שעה צריך לחלוץ. א"כ כדאי הוא אלקנה להקדים בשבילו רביע שעה. ומ"מ אין אני מורה לאדם לחלוץ ושלא לחלוץ. ואפשר לתת קצת טעם לפי הפשט כיון דבמוסף דומה ראש חדש לימים טובים שנקראו אות ראוי לעשות לו היכר זה. ועוד, שהתפילין נקראו כתר והוא אומר 'כתר' בקדושת מוסף ואין ראוי שיהיו שני כתרים ביחד. ואפילו ביחיד שאין שם קדושה כיון שהוא זמן הראוי לכתר ראוי שלא יהיו על ראשו תפילין. והנראה לעניות דעתי כתבתי.

בתשובתו מודה הרדב"ז שאין מקור הלכתי המחייב להסיר את התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש, אבל למרות זאת הוא מגלה איך התפתח המנהג. הציבור חיקה את המקובלים שנהגו לחלוץ התפילין בעקבות הנאמר בספר הקנה, ספר קבלי המיוחס לר' נחוניא בן הקנה, אבל לפי דעת החוקרים נתחבר במאה הי"ד.¹⁶ הרדב"ז מוסיף שגם הוא

14. על ספר הקנה ראו: אורון, הפליאה והקנה; תא"ש מע, הקנה והפליאה, עמ' נז-סג (= הנ"ל, כנסת מחקרים, ג, פרק יג).

15. בספר הקנה (עמ' כב) מובא: "אל"ר: תפילין בשבת וביו"ט ובמוסף אמאי לא והלא אמרין טובים השנים מן האחד. א"ל: בני התפלה מוריד והצדקה מעלה יהנה עדים רחוקים ושניהם כשרים אבל תפילין ושבת שני אחים ששבת באי כלה ותפילין כבודה בת מלך פנימה ב' אחים ופסולים לעדות". על טעמים נוספים על דרך הקבלה למנהג ראו להלן, ראשית סעיף ג.

16. ראו: אורון, הפליאה והקנה; תא"ש מע, הקנה והפליאה, עמ' נז-סג (= הנ"ל, כנסת מחקרים, ג,

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

נוהג לחלוץ התפילין אחרי שהתוודע לדעת ספר הקנה,¹⁷ וזאת בהתאם לכלל הנקוט בידו לנהוג על פי הקבלה אם אין במנהג סתירה לנאמר בגמרא או באחד מן הפוסקים.¹⁸ הרדב"ז גם מתייחס לשאלה איך מקדימים להסיר התפילין אם יש מצווה להניח תפילין כל היום. אבל לענייננו חשובים במיוחד שני הטעמים שהוא נותן למנהג על דרך הפשט. הראשון הוא שבגלל שיש בראש חודש תפילת מוסף יש לו מעמד הדומה ליום טוב שבו אין הנחת תפילין, ואילו הטעם השני הוא הטעם ששמע ר' יוסף קארו. מה שתמוה בדברי ר' יוסף קארו בפירושו בית יוסף הוא ששם כטעם למנהג מובאת שמועה אנונימית. ברם, בתשובות לר' יוסף ג'יקטיליה, שר' יוסף קארו הכיר ומתייחס אליהן,¹⁹ המנהג מוזכר. בין תשובות אלו, שלדעת גרשום שלום אינן שלו אלא מיוחסות לו,²⁰ מובאת תשובה העוסקת בנידון שלנו. וזו לשון השאלה והתשובה:

שאלה: מה שנהגו קצת אנשים בראש חודש שחולצים תפלה של ראש בשעת מוסף מה ראו על כך ומה הגיע אליהם לפי שלא מצינו שום פוסק מן הפוסקים שזכר זה אלא הדבר בתיקו. הודיענו אם ראוי לעשות כן או לא. תשובה: בודאי אין לנו בזה שום הרגשה כלל ולא ראינו מי שנוהג מנהג זה אלא שמענו לשמוע און שאמרו אותם שנהגו כך שהוא דעת זוהר ועל פיו סמכו וכתבו טעם לדבר ואמרו מפני שהמוסף הוא סוד רוח הקדש ותפלה של ראש הוא סוד הענין עצמו ומפני זה חולצין אותה בשעת מוסף, ואם הוא דעת זוהר אמת שאני מי לא יירא וטעם דמסתבר הוא.²¹

שלא כבשאלה שנשאלה לרדב"ז, שבה המנהג מכונה כמנהג "העולם", כאן מדובר ב"קצת אנשים". השואל גם מציין שמנהג כזה לא מוזכר אצל אף פוסק, דבר שגם הרדב"ז ציין. אבל בתשובה אנו שומעים דברים חדשים ומעניינים. המשיב מאשר שאין זה מנהג נפוץ ("לא ראינו מי שנוהג מנהג זה"), אבל אלו שנוהגים לחלוץ התפילין²²

פרק יג). ראו גם: שלום, ר' יוסף ג'יקטיליה, עמ' 166.

17. אבל כנראה לא כל המקובלים אימצו מנהג זה, שהרי ר' מאיר אבן גבאי בן דורו של הרדב"ז אינו מזכיר חליצת התפילין לפני תפילת מוסף. ראו: תולעת יעקב, עמ' צט.

18. על היחס בין הקבלה וההלכה אצל הרדב"ז ראו: בניהו, ויכוח הקבלה, עמ' 67-69; כץ, הלכה וקבלה, עמ' 60-67. על הבעיה הכללית של היחס בין הלכה וקבלה ראו: בניהו, שם, עמ' 61 ואילך; כץ, שם, עמ' 52-69; אליאור, המאבק, עמ' 190-199.

19. ראו: בית יוסף, סימנים כה, כו, נו.

20. ראו: שלום, ר' יוסף ג'יקטיליה. לדעת שלום תשובות אלו נכתבו עוד בספרד, בסוף המאה הי"ד או בתחילת המאה הט"ו, כמאה שנה אחרי ר' יוסף ג'יקטיליה.

21. שלום, ר' יוסף ג'יקטיליה, עמ' 169.

22. יש לשים לב שהשואל בתשובת ר' יוסף ג'יקטיליה מדבר רק על תפילין של ראש ולא על תפילין סתם. גם התשובה מתייחסת רק לתפילה של ראש. ר' יוסף קארו והרדב"ז כבר מדברים על

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

בשעת מוסף עושים כך מפני שכך היא דעת הזוהר, ואנשים אלו אף הציעו הסבר קבלי למנהג.²³ המשיב מסיים דבריו שאם אמנם זוהי דעת הזוהר מי יתנגד לדעה זו, ומוסיף שהטעם הוא טעם סביר. ברם, כפי שכבר העיר שלום,²⁴ מנהג זה אינו מוזכר בזוהר. העובדה שר' יוסף קארו אינו מזכיר את תשובת ר' יוסף ג'יקטיליה מביא את שלום להרהר "האם יש לנו להסיק מזה שר' יוסף קארו לא ראה את הקונטרס השלם של תשובות אלה כפי שבא לידינו? או שמא לא סמך על הטענה בשם הזוהר משמע האוזן". אבל מה שברור מהמקורות שסקרנו הוא שמנהג חליצת התפילין לפני תפילת מוסף מקורו בחוג המקובלים הנוהגים על פי תורת הסוד.

ב. העימות בין הסוברים שיש להסיר התפילין בראש חודש ובחול המועד לבין השוללים

טעם המנהג שנקלט בספרות ההלכה לא היה הסבר קבלי, לא זה של תשובת ר' יוסף ג'יקטיליה ולא זה של ספר הקנה, אלא הטעם שמביא הבית יוסף, ולכן השולחן ערוך קובע (או"ח סי' כה, סע' יג): "ביום ראש חודש חולצים אותם קודם תפילת מוסף", ומיד מוסיף הרמ"א: "ודוקא במקום שאומרים במוסף קדושת כתר". אבל למעשה מנהג חליצת התפילין לפני תפילת מוסף לא היה תלוי באמירת קדושת "כתר", וכפי שהרמ"א ממשיך בהגותו: "מיהו נוהגים לסלקם קודם מוסף בכל מקום". לאור הדברים שהעלינו לעיל (סעיף א) הדברים מובנים. בבסיס המנהג היה מושג קבלי שקבע שתפילין אינן מתאימות לתפילת מוסף ראש חודש, וקביעה זו לא הייתה קשורה לנוסח פתיחת הקדושה של מוסף. אבל מפני שהטעם שהופיע בספרות ההלכה היה תלוי בנוסח הקדושה היה דרוש נימוק שהצדיק המנהג אפילו במקומות שנוסח הקדושה לא התחיל במילה "כתר". נימוק זה סיפק ר' מרדכי יפה,²⁵ תלמידו של הרמ"א:

וביום ראש חודש או חול המועד שיש בהם קרבן מוסף חולצים אותן קודם תפילת מוסף, אפילו במקום שאין אומרים 'כתר יתנו לך'. והטעם מפני שתפילת מוסף הוא במקום הקרבת קרבן מוסף שבו ביום, אנו עושין אותו כמו יום טוב לפחות בשעת ההקדשה, ויום טוב אינו צריך אות, כמו שיתבאר בע"ה (וכל שכן במקום

חליצת התפילין וייתכן שהמנהג המקורי היה לחלוץ רק תפילה של ראש, וחליצת תפילה של ראש הביא בסופו של דבר גם לחליצת תפילה של יד.

23. שלום מתמיה על הסבר זה. ראו: שלום, ר' יוסף ג'יקטיליה, עמ' 169, הערה 31.

24. ראו: שלום, ר' יוסף ג'יקטיליה, עמ' 166.

25. על השימוש בקבלה בענייני הלכה אצל בעל הלבוש ראו: אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 370-368.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

שאומרים 'כתר', שכיון שאומרים קדושת הכתר אין צריכין לכתר תפילין אפילו בשעה שאומרים התפילה בלחש.²⁶

בהתחלת הדיון יש להבהיר למה ר' מרדכי מתייחס בדבריו גם לחול המועד. חול המועד לא נזכר בסימן זה על ידי ר' יוסף קארו, אבל אחרי שבשולחן ערוך נמסר "ביום ראש חודש חולצים אותם קודם תפלת מוסף" מעיר הרמ"א: "וה"ה בחול המועד". בעיית זמן חליצת התפילין בחול המועד לא הייתה קיימת אצל הספרדים מפני שבהשפעת הזוהר והמקובלים הם כלל לא הניחו תפילין בחול המועד. אבל לאשכנזים שהמשיכו את המנהג הקדום להניח תפילין בחול המועד התעוררה השאלה מתי לחלוץ אותן. אחרי שהתקבל המנהג לא להניח תפילין בתפילת מוסף של ראש חודש, המסקנה שהתבקשה הייתה שיש להסיר התפילין גם בתפילת מוסף של חול המועד.

כדי להצדיק המנהג שאין מניחים תפילין בתפילת מוסף של ראש חודש, מסביר בעל הלבוש שתפילת מוסף היא במקום הקרבת קרבן מוסף, ובשעת הקרבת קרבן מוסף נוהגים אנו כביום טוב, והרי יום טוב נחשב כאות, ולכן אין צורך באות תפילין. ברם, ר' מרדכי היה עקבי בדבריו ועל פי הנחה זו הגיע למסקנה נוספת. בהלכות ראש חודש, אחרי חזרתו בקיצור על הטעם לחליצת תפילין שהביא בהלכות תפילין, כותב ר' מרדכי: "ול"נ [= ולי נראה] לחלוץ התפילין בעת קריאת הספר תורה קודם שקוראין 'ובראשי חדשיכם' דלא גרע מוסף קריאת הספר תורה ממוסף דתפלה".²⁷ אם הזכרת קרבנות מוספין של ראש חודש בתפילת מוסף גורמת סילוק התפילין, הרי באותה מידה אין להשאיר את התפילין בשעת קריאת התורה, שגם אז מזכירים את קרבנות ראש חודש.²⁸

26. לבוש, לבוש התכלת, סי' כה, סע' יג.

27. שם, סי' תכג, סע' ד.

28. מעניין לציין שהסברה שבשעת קריאת פסוקי קרבנות ראש חודש בספר תורה יש להסיר את התפילין נמצאת גם אצל הרמ"ע מפאנו: "וזאת העצה הנכונה לשומר מצוה מן המובחר שבראש חודש יחלוץ תפיליו שתיהן תכף [אחר] שגמר תפלת שחרית. ואל יטעה להמתין עד אחר קדושה דסדרא כמנהג שאר הימים כי כאן אינה סוף שחרית, שהרי חתמנו 'תתקבל צלותא' קודם הוצאת ספר תורה ואז ראוי לחלוץ טרם נקרא בתורת המוספין שהיא חשובה לנו שלא בפני הבית כהקרבנות המוספין. והמקדים לחלוץ קודם ההלל הרי זה משובח – חוץ מש"ץ שלא יחלוץ עד אחר קדיש גמור בשחרית שכבר נסתלק מלפני התיבה והיינו קודם קריאת התורה כדאמרן... והדבר ידוע כי קדושה דסדרא ביום הזה אינה אלא התחלה למוסף כמו שהיא במנחת שבת, ולא ניחא ליה שיחלוץ תפיליו בשעה שהוא רדוף להתחיל מוסף – שאין לנו חלוץ תפיליו בפני רבו מגונה מזה" (שו"ת מנחם עזריה מפאנו, סי' קת, עמ' רלב). יש לזכור שאחרי גירוש היהודים מפרג בשנת 1561, ר' מרדכי יפה הגיע לאיטליה ושהה שם במשך עשר שנים, ועולה השאלה האם יש איזה קשר בין דבריו בספר הלבוש ודברי הרמ"ע בנושא.

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

אבל יתרה מזאת, ר' מרדכי ממשיך את הקו גם לגבי חול המועד. בהלכות פסח הוא כותב:

ונראה לי דבח"מ [= דבחול המועד] דפסח מסירים אותם קודם קריאת פרשת המוסף בס"ת [= בספר תורה] דהא הקריאה היא ג"כ [= גם כן] במקום ההקרה כמו התפלה. ובח"מ דסוכות יש להסיר אותם קודם שמברכים על הלולב שקודם ההלל דהא ע"פ [= על פי] סוד הקבלה דכל מה שיכוונו סוד ה' פרשיות שבתפילין יש בסוד ה' מינין שבלולב, וכיון שיש בידנו אות ד' מיני לולב אין צריכין אות התפילין.²⁹

על דעה זו של בעל הלבוש חלקו הפוסקים, אבל משני כיוונים שונים. מצד אחד עומד ר' יום טוב ליפמן הדר, בן דורו הצעיר, שבפירושו לחם חמודות על הלכות תפילין לרא"ש (סי' עד) חולק על עצם המנהג לחלוץ את התפילין לפני סוף התפילה, בין בחול המועד ובין בראש חודש. הוא חולק על הרעיון שבגלל שהם אותות ידחו הנחת תפילין ("ולי אין נראה שום טעם בזה לא בתפלת מוסף ולא בקריאת התורה או נטילת לולב, שאין כל אלו כדאים להיותן אותות שידחו בשבילן לאות תפילין") ומוסיף: "ועוד לא מצינו סברה זו בגמ' לחלק היום ולומר שמקצת היום חייב בתפילין וקצתו לא". מסקנתו היא:

ולפיכך המנהג הזה שהזכיר בש"ע [לחלוץ התפילין לפני תפילת מוסף, י"ג] אינו אלא כעין פשרה בין שתי הדעות המחייבת והפוטרת [תפילין בחול המועד]. וכל כי הא נ"ל טפי למיקם אדינא. ומכיון דאנן יושבי גלילות אשכנז קי"ל [= קיימא לן] כסברת רבינו וסייעתו דבחול המועד חייב הלכך אין לנו לסלקם ולהסירם אלא כמו בשאר הימים, וכל שכן בראש חודש.

אבל מצד שני עומדים הפוסקים שנוקטים עמדה הפוכה וקובעים שיש לחלוץ את התפילין לפני אמירת הלל בחול המועד. ר' אברהם אבלי כותב: "ועסי' [= ועיין סימן] ל"א דיש חולקים שלא להניחם כלל בחול המועד, והזהר מחמיר מאד בדבר, לכן כתב הרמ"ע בתשובה לחלצן קודם ההלל³⁰ והש"צ אחר ההלל וכ"כ [= וכן כתב] הלבוש סי' ל"א³¹ וכן ראוי לנהוג",³² ואילו בקשר לראש חודש הוא כותב: "אחר חזרת ספר תורה

29. לבוש, לבוש התכלת, סי' תצ, סע' ב.

30. הפניית המגן אברהם לדברי הרמ"ע אינה מובנת לי, שהרי הרמ"ע שם מתייחס לראש חודש ולא לחול המועד. ראו דבריו לעיל, הערה 28.

31. לא מצאתי שבעל הלבוש אומר כך בסי' לא.

32. מגן אברהם, סי' כה, ס"ק לא.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

בהיכל, דלא כלבוש שכתב לחלוץ קודם קריאת התורה, דהא בר"ח אינו אלא מנהג לחלצם".³³

כאן המקום לדיון בדברי הפוסקים שמתנגדים לעצם המנהג לחלוץ את התפילין לפני סוף התפילה בראש חודש. ר' יום טוב ליפמן הלר, שדבריו הובאו לעיל, לא היה היחיד שהתנגד לחליצת התפילין בראש חודש. בפירושו טורי זהב מעיר ר' דוד הלוי על דברי הרמ"א שנוהגים בכל המקומות לחלוץ התפילין לפני תפילת מוסף:

ותמהני על מ"ש [= מה שאמר] רמ"א שהמנהג לסלקם בכל מקום. והלא בחול המועד חמור טפי לענין תפילין שלא להניחם כמו שהאריך על זה ב"י בשם הזוהר, ואפ"ה מניחין במדינות אלו, ואפי' בברכה. ואלו כאן משום קדושת כתר שיש במקומות אחרות נחלוץ תפילין. ואדרבא בהרבה דוכתי שאין מניחין תפילין מ"מ אין חולצין אם היו עליו כבר³⁴ וכאן נימא להיפך. ושמעתי בשם גדול הדור אחד שלא היה חולצם במוסף כיון שא"א כתר. ע"כ נראה דהנוהג כן שאינו חולצן אינו עליו תלונו.³⁵

בעל הט"ז אינו מגלה מי היה גדול הדור, וכנראה מדובר בגדול הדור בפולין, ארצו של ר' דוד, ששם התפשט המנהג לחלוץ את התפילין. אבל ידוע לנו שבערך באותה תקופה המנהג הקדום עדיין היה קיים באשכנז, אבל גם שם התחיל תהליך שבסופו של דבר הביא לביטולו של המנהג. במנהגות וורמייזא מובא: "למוסף של ר"ח אין חולצין התפילין לתפילת מוסף".³⁶ ר' יודא קירכום חוזר על דברים אלו כשהוא כותב על תפילת חול המועד של סוכות: "אין חולצין עד גמר כל התפלת, וגם בח"ה פסח ובר"ח".³⁷ אבל העובדה שהוא הרגיש צורך להזהיר נגד הסרת התפילין בראש חודש מלמדת שהוא ידע על המנהג לחולצן לפני מוסף, ואמנם אפשר ללמוד על קיום המנהג החדש באשכנז באותו זמן מספר יוסף אומץ: "כשחולץ התפילין בראש חודש לא יחלצם בעת שמתפלל

33. מגן אברהם, סי' כה, ס"ק ל. בסי' תכג, ס"ק ו' כותב ר' אברהם אבלי כך: "וכלבוש כתב לחלצם קודם קריאת ספר תורה. ולא קי"ל הכי – דהא אינו אלא חומרא בעלמא לחלצם בר"ח. וכ"כ בכוונת האר"י. אבל בח"ה יש לחלצם קודם הלל וכ"כ מ"ע [= מנחם עזריה] בתשובה". השוו לזה דברי בעל הט"ז להלן, הערה 35.

34. כגון בלילה. ראו: "אסור להניח תפילין בלילה, שמא ישכחם ויישן בהם. אם הניחם קודם שתשקע החמה וחשכה עליו, אפילו הם עליו כל הלילה, מותר ואין מורין כן" (שולחן ערוך, אור"ח, סי' ל, סע' ב).

35. סי' כה, ס"ק טז. בסי' תכג, סע' ב מוסיף בעל הט"ז: "כתב לבוש דנראה לו שיש לחלצם קודם קריאת ספר תורה, ואני כתבתי בסי' כה דאפילו בשעת מוסף אין לחלצם. אבל בחול המועד יש לחלצם קודם קריאת הלל, כנלע"ד".

36. מנהגות וורמייזא, עמ' עב. ר' יודא קירכום נפטר בשנת 1632.

37. שם, עמ' קפג.

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

מוסף מפני ביטול הכונה רק יחלצם קודם מוסף ויקפלים אחר קדיש שאחר מוסף, ואם אין לו מקום להניחם בלי קיפול יחלצם ויקפלים קודם ובא לציון.³⁸ קשה לדעת מדבריו של מחבר הספר, ר' יוסף יוזפא האן (נפטר בשנת 1637), עד כמה המנהג היה רווח בקהילות אשכנז, זאת מפני היחס החיובי שלו לקבלה ולכן ייתכן שדבריו משקפים את המנהג של אלו שאימצו לעצמם את מנהגי הקבלה שהתחילו לחדור לאשכנז ופולין בזמנו.³⁹ אבל במשך הזמן מנהג זה היה המנהג הדומיננטי באשכנז, וזאת ניתן ללמוד מכמה מקורות. בספר מנהגים דק"ק וורמיישא המחבר מעיר: "יש אין מסירין התפילין פה וורמיישא עד לאחר מוסף בח"ה [= בחול המועד] ור"ח [= וראש חודש]."⁴⁰ המשמעות של משפט זה היא שרק מיעוט אינו מסיר את התפילין לפני תפילת מוסף, ואילו כשני דורות מאוחר יותר המנהג התבטל לגמרי כפי שאפשר ללמוד מהדברים המעניינים הבאים שמעתיק ספרו של ר' יודא קירכוס כתב בהגהה לספר:

אמר המעתיק: אבל בזמן הזה הן חולצין התפילין תכף אחר ההלל ואין אחד מכל בני הקהילה הנוהג כמנהג הקדמונים, רק אני הקטן המעתיק. וכמה אנשים הלועגים עלי על זה, אבל מה אעשה בשביל ההלל אין אני ח"ו אסור ממנהג הקדמונים. ובפרטות שיסדו המנהגים דקהילתינו גאונים גדולים שמימיהם אנו שותים, כמו שנרשמים בתחילת ספר הזה. ואיזה אנשים היו אומרים לי שאני עובר על לאו 'לא תתגודדו' (דברים י"ד, א).⁴¹ אבל טועים הם; ואדרכה שהם עוברים על לאו 'אל תטוש תורת אמך' (משלי א', ח). ואעפ"כ [= ואף על פי כן] לא עמדתי על דעתי ושאלתי לאדוני מ"ו הגאון הזקן מהור"ר מנחם מענדלן רוטשילט זצ"ל שהיה אב"ד פה. ואמרתי לו דעתם של הלועגים הנ"ל ודעתי. והשיב לי שיפה עשיתי ואל אעזוב המנהג אשר גבלו ראשונים. וזכותם יעמד לי ולכל ישראל אמן.⁴²

38. יוסף אומץ, עמ' 156.

39. ראייה שהמנהג לא היה מקובל על הכול היא מה שר' יוסף יוזפא האן מספר על מנהג המוהלים כשמילת הרך הנימול חלה בראש חודש. בסי' שיג, עמ' 66, הוא כותב: "ראיתי מוהלים מדרקקים שלא לחלוץ תפיליהן עד אחר שמלו אפילו אם היתה המילה בראש חדש". על חדירת הקבלה לאשכנז ופולין ראו: אלבוים, פתיחות והסתגרות, פרק ו. על ר' יוסף יוזפא האן והשפעת הקבלה עליו ראו, שם, עמ' 206-207.

40. עמ' סג. ר' יוזפא שמש חי בין השנים 1604-1678. הוא חוזר על דברים אלו במנהגי ראש חודש, עמ' סז: "ויש אין מסירין התפילין".

41. על שימושו של האיסור "לא תתגודדו" בתחום של חילוקי מנהג ראו: גילת, השתלשלות ההלכה, עמ' 168-180.

42. מנהגות וורמייזא, עמ' קפג. ההגהה נכתבה על ידי ר' סיני לואנץ, מעתיק ועורך הספר. ראו עליו שם, מבוא, עמ' 37-44.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

סיכום מאלף לתהליך שתיארנו לעיל נמצא אצל ר' יאיר חיים בכרך, רבה של וורמייזא: "נוהגים לסלקם קודם מוסף בכל מקום. בקונטרס הט"ז תמה על מנהג הזה...⁴³ וכן היה מנהג ידוע ופשוט פה, רק שכמעט נתבטל לסיבת הבאים מחוץ לארץ אשכנז, והכי משמע גם במהרי"ל".⁴⁴ נמצאנו למדים שזו הייתה השפעתם של מהגרים שבאו מחוץ לאשכנז, וככל הנראה התכוון ר' יאיר חיים ליהודים שהגיעו לגרמניה מפולין, והביאו אתם את מנהג פולין על פי פסקו של הרמ"א בשולחן ערוך, שמסלקים התפילין לפני תפילת מוסף בראש חודש.⁴⁵ אבל יש להוסיף, וכפי שהערנו לעיל, שהיה גורם נוסף לשינוי שחל במנהג, וזוהי ההשפעה של הקבלה שהתחילה אז לחדור לאשכנז.⁴⁶

מקור נוסף השופך אור על המאבק בין המנהג הישן לא לחלוץ את התפילין במוסף ראש חודש לבין המנהג החדש שדרש לחולצן היא שאלה שנשאלה מהעיר מנטובה שבאיטליה לר' שמואל אבוהב, רבה של ונציה. בתשובה אין חידוש לעומת מה שכבר ידוע לנו, אבל השאלה מעניינת מכמה בחינות. השואל מספר⁴⁷ שהיו אנשים שלא רצו לחלוץ התפילין במוסף ראש חודש והביאו ראיה ממנהג האשכנזים. האשכנזים נוהגים להניח תפילין בחול המועד, ובכל זאת המהרי"ל "אשר כל האשכנזים ופרט אשר במקומות הללו הולכים אחרי מנהגיו" לא חלץ תפיליו במוסף. מנהג זה בחול המועד למדו אותם אנשים שגם בראש חודש אין לחלוץ התפילין. מה שמעניין בדברי הטוענים הוא שהם הגיעו למסקנה זאת אף על פי שידעו שהאשכנזים במקומם היו חולצים תפיליהם לפני תפילת מוסף, ואלו דבריהם: "ואעפ"י שנוהגין כל האשכנזים באלו

43. ראו דברי הט"ז בשלמותם לעיל, על יד הערה 34.

44. מקור חיים, סי' כה, עמ' קיח.

45. על השפעתם של המהגרים הפולנים על המנהג האשכנזי ועל המאבק נגד השפעה זו ראו: המבורגר, מנהג אשכנז, עמ' 68-77. על תופעת ההגירה לאשכנז אחרי גזרות ת"ח ראו, שם, עמ' 77-82.

46. ראו לעיל, על יד הערה 39. וכבר הכיר בעובדה זו ר' יחיאל מיכל עפשטיין שכתב: "ובר"ח חולצין קודם מוסף אף במקומות שאין אומרים כתר בקדושה. ואם שכמה גדולים צווחו על זה מ"מ כן המנהג בכל תפוצות ישראל וחלילה לשנות כי נתייסד ע"פ חכמת הקבלה" (ערוך השלחן, סי' כה, סע' כח). ר' אהרן וולקין מסתמך על דברי ערוך השלחן כדי להחזיר הנחת תפילין אחרי מוסף בראש חודש עבור מי שקיבל על עצמו ללמוד עם תפילין אחרי התפילה (ראו על נושא זה להלן). כך הוא כותב: "שאפי' להתפלל מוסף בתפילין אין טעם ברור למנוע מזה. וכמ"ש בערוך השלחן (סי' תכג). אלא שאין לשנות מן המנהג. אכן לאחר מוסף שירדה שוב קדושת הר"ח, יכול להניח תפילין" (שו"ת זקן אהרן, ח"ב, סי' ה). על דברים אלו מעיר ר' עובדיה יוסף: "והנה מה שהסתמך בזה על דעת הערוך השלחן שאין בזה טעם ברור, האמת הוא שיש טעם לזה על פי סודן של דברים" (שו"ת יביע אומר, ח"ג, או"ח סי' ה), והמשיך לצטט מדברי הרדב"ז שכבר הזכרנו (ראו לעיל, על יד הערה 13).

47. שו"ת דבר שמואל, סי' קיב.

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

מקומות לחלצן הוא טעות מפורסם כי מצאנו שמהרי"ל אשר כל האשכנזים ובפרט אשר במקומות הללו הולכים אחרי מנהגיו לא היה חולצם". אבל היו להם טיעונים נוספים בעלי משקל כדי לחזק עמדתם:

והטעמים שכתבו בעל ההגה ובעל הלבושים בסימן כ"ה ותנ"ג אינם מספיקים ואינם כדאי לעשות שחולצין אותם כיון שמצוה ללובשם כל היום, ובשעת תפילה יותר מן הכל. ועוד, שאם הדין כך לא הוה משטמינא תלמודא מלאשמועין או אחד מהפוסקים הקודמים להם. ועוד דאי הכי שבמוסף ר"ח חולצים גם בח"ה, אלא ודאי כיון דמהרי"ל לא היה חולצם בש"מ [= בחולו של מועד] שלא היה חולצם בר"ח.

משאלה זו אנו למדים שהאשכנזים תושבי האזור שממנו נשאלה השאלה נהגו לחלוץ התפילין לפני תפילת מוסף בחול המועד, וסביר שכך נהגו גם בראש חודש, דבר המלמד שהמנהג כבר היה מקובל ביניהם. מצד שני אנו גם למדים על התנגדות למנהג חליצת תפילין אצל חלק מיהודי איטליה. אנו גם עדים לחוש הביקורתי המפותח של טוענים אלו, אם אמנם יש לחלוץ התפילין, איך ייתכן שדין כזה לא מוזכר על ידי אחד הפוסקים הקודמים.⁴⁸ גם העובדה שהמהרי"ל לא חלץ תפיליו בחול המועד מלמדת שהוא לא חלץ אותם בראש חודש. בנוסף, הנימוקים שהוצעו על ידי ר' מרדכי יפה ועל ידי הרמ"א לא היו משכנעים.⁴⁹

ג. האם מותר לחזור ולהניח תפילין אחר תפילת מוסף בראש חודש?

ראינו בסעיף הקודם איך מנהג שמקורו בתורת הקבלה התקבל אצל הפוסקים ונהפך למנהג נפוץ. המנהג קיבל תוקף נוסף על ידי המקובלים שהוסיפו פרשנות קבלית חדשה לנמק למה אין להניח תפילין במוסף ראש חודש. ר' חיים ויטל כותב:

ונחזור לענין הקדושה כי באמרך 'ימלוך ה' לעולם' וכו' תכוין כי ר"ת [= ראשי תיבות] 'אלהיך ציון לדור ודור' הם אותיות 'אצלו' לרמוז כי עתה היא אצלו ממש גדולה כמוהו. אבל הוא בהיותם למטה, אבל בשבת תכוין כי היא אצלו ושוה אליו בהיותם שניהם למעלה בכתר או"א [= אבא ואימא].

גם זהו ענין מה שנהגו להסיר התפילין קודם תפלת מוסף אחר קדיש שאומרים אחר חזרת ס"ת [= ספר תורה] להיכל. והענין הוא כי אז הוא בחינת זמן מעלה היתירה שיש לה מן החול, כי עד שם עדיין לא עלתה בג"ר [= בגדלות ראשון]

48. לטיעונים מעין אלו בקשר להנחת שני זוגות תפילין ראו: גרטנר, גלגולי מנהג, עמ' 151, 161-163.

49. למתנגדים גם אחרי כמאתיים שנה, השוו דברי ר' יחיאל מיכל עפשטיין לעיל, הערה 46.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

והוא ממש בימי החול ולכן אין להסיר התפילין. אבל עתה שעלתה בתפלת המוסף אל ג"ר דו"א [= גדלות ראשון דזעיר אנפין] משאין כן בתפלת החול – לכן אנו חולצין התפילין.⁵⁰

טעם קבלי נוסף נמצא בשו"ת ר' מנחם עזריה מפאנו: "ואם בא להתפלל מוסף ותפילין עליו גורע בקדושת העבודה שהוא עוסק בה לכפר על מעוט הירח ואין כפרה בכתנות עור אלא בכתנות אור כמ"ש בתורתו של ר"מ [= ר' מאיר] זכרוהו בב"ר [= בכראשית רבה⁵¹]",⁵² ואילו ר' רפאל עמנואל חי ריקי מסביר המנהג במילים אלו: "ואחר הקדיש של 'ובא לציון' יסיר התפילין מפני שעתה יבא אור גדול מגלוי שפע עתיקא קדישא שהוא למעלה מהתפילין".⁵³

אבל לפי פרשנות זו, שהעניקה למוסף ראש חודש מעמד מיוחד מעל יום חול רגיל, עלתה השאלה האם מותר לחזור ולהניח תפילין לאחר תפילת מוסף. שאלה זו נוגעת לאלו הנוהגים ללמוד תורה אחרי התפילה כשהתפילין עדיין עליהם ולאילו שנוהגים להניח תפילין שוב כשמתפללים תפילת מנחה. השאלה נוגעת גם לאלו המניחים תפילין של רבנו תם. האם אפשר להניח תפילין של רבנו תם אחרי מוסף אם המתפלל לא הספיק להניחן לפני תפילת מוסף. שאלה זו ניצבת גם לפני המוהל או אבי הילד הנוהגים לא לחלוץ התפילין ביום שיש בו ברית מילה. מי שהתייחס לחלק משאלות אלו היה ר' מנחם עזריה מפאנו:

וכבר זכרנו שיש לראש חדש קצת קדושה כגון זו של חול המועד שבשבילה אנו חותמין בו 'מקדש ישראל וראשי חדשים', והוקש לשבת כדברי הנביאים לכמה מעלות טובות גבי שער החצר הפנימית ויבא כל בשר להשתחוות. גם התורה הקישתו למועדי השמחה לתקוע בחצוצרות על הקרבן, ותנן: 'ראש ב"ד אומר "מקדש" וכל העם עונים אחריו "מקדש מקדש" (ראש השנה פ"ב מ"ז). ואם

50. שער הכונות, ענין ראש חדש, עו"ג.

51. ראו שם, פרשה כ, יב: "ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם" (בראשית ג', כא) בתורתו של ר"מ מצאו כתוב כתנות אור".

52. שו"ת מנחם עזריה מפאנו, סי' קח, עמ' רלג.

53. משנת חסידים, ק ע"א. טעמים דומים ניתנו גם על ידי מקובלים נוספים. ר' אשר מרגליות כותב: "צריך לחלוץ התפילין אחר קדיש של וּבָא לְצִיּוֹן. והטעם כי עד עתה לא היו יותר עליה מבחול, אך עתה התחיל לעלות יותר. כי אע"פ שאינו עולה עד עתיקא עכ"ז הארת עתיקא נמשכת דרך המדרגות והוא הארת יותר גבוה מן התפילין, לכן צריך לחלוץ התפילין ואח"כ להתפלל מוסף" (סדור רבנו אשר, עמ' 548), ואילו ר' יעקב קאפיל מנסח את הטעם כך: "והטעם כי במוסף יש עליה לרחל כתבונה וז"א [= דזעיר אנפין] ב"ס [= בי' ספירות] וממשיכין הארה מע"ק [= מעתיקא קדישא] שהוא יותר למעלה מבחינת תפילין שהם רק בנב"י [= בני בנים] דאז"א [= דאימא ואבא]" (סדור קול יעקב, קסד ע"ב).

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

לא נראה בזמנו בידוע שכבר קדשוהו שמים. אלא שקדושתו עולה ויורדת, לפיכך יחזרו תפילין למקומן במנחה וקודם אליה גם כן אחר תפילת המוסף לרוצה ללובשן כל היום.⁵⁴

הרמ"ע קובע, אם כן, שיש קדושה לראש חודש ולכן אין להניח תפילין בשעת מוסף, אבל קדושה זו פוחתת אחרי מוסף ולכן אפשר לחזור ולהניח.⁵⁵ אבל נשמעה גם דעה אחרת. ר' מאיר פאפירש כותב: "מנהג הרב מהר"ח שלא להניח תפילין בר"ח אחר שאמרו קדושת 'כתר' עד יום עד שחרית שליום ב' כי הלילה מפסקת".⁵⁶ לדעה זו כשחלה הקדושה שבאה לראש חודש בעקבות תפילת מוסף אין מקום להנחת תפילין עד ליום המחרת. נגד דעה זו יצא החיד"א⁵⁷ הטוען שחיפש בכתבי הקודש לאר"י וגוריו ולא מצא שהם סוברים שאין להניח תפילין בראש חודש אחרי תפילת מוסף. הוא מעלה את האפשרות שחלה טעות בספר אור צדיקים. בכל אופן מסקנתו היא כדעת ר' מנחם עזריה מפאנו שאין מקום לאסור הנחת תפילין אחרי תפילת מוסף.⁵⁸

ברם, יש מי שחולק על מסקנת החיד"א. ר' יוסף חיים כותב: "אחר שהתפלל מוסף לא יחזור להניח תפילין בו ביום כדי ללמוד תורה בתפילין, מפני כי רישומו נשאר כל היום. אך במנחה יניח תפילין. כן כתב רבינו הרש"ש בנהר שלום. והגם דרבינו החיד"א ז"ל כתב להניח תפילין אחר מוסף, לא ראה דברי רבינו הרש"ש ז"ל".⁵⁹ והולך בעקבותיו ר' יעקב חיים סופר בספר כף החיים.⁶⁰

מי שדן בסוגיה זו בהרחבה וציין וסיכם את הדעות השונות הוא ר' עובדיה יוסף. לדיונו נדמה שמספיק לצטט רק את מסקנתו:

אולם לפני עניות דעתי יותר נכון להורות בזה כדעת הכף החיים שלא להניח במילה אחר המוסף... שאין להקל בזה [להניח תפילין אחרי תפילת מוסף, י"ג] אלא לשליח צבור דלא סגי בלאו הכי, אבל שאר הקהל יניחו תפילין דר"ת לפני קריאת ספר תורה ויחלצום לפני מוסף. וגם אין כדאי ללמוד בתפילין אחר תפילת

54. שו"ת מנחם עזריה מפאנו, סי' קח, עמ' רלב.

55. דעה זו הובאה בבאר היטב על השולחן ערוך (סי' כה, ס"ק כב) ומשם למשנה ברורה (ס"ק ס).

56. אור צדיקים, דף י"ד.

57. ראו: מחזיק ברכה, סי' כה, ס"ק יג, עמ' צד-צה.

58. החיד"א שם גם מוסיף: "והכי חזינן לקדישי עליונים ומינייהו מקובלים מופלגים המתנהגים עפ"י דעת רבינו האר"י זצ"ל בכל שהיו נוהגים להניח תפילין במנחת ר"ח. וכן הגיד לי חכם זקן מקובל שכך היו נוהגין המקובלים המופלגים וחסידים בערי המערב להניח במנחת ר"ח וכן נוהגים תלמידיהם אחריהם". השוו גם: שו"ת חיים שאל, ח"א, סימן א ד"ה ואשר דרש.

59. בן איש חי, שנה ב', פרשת ויקרא, אות יח.

60. סי' כה, ס"ק צו.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

מוסף ראש חודש, שעל ידי זה מכניס עצמו במחלוקת המקובלים. ושב ואל תעשה עדיף.⁶¹

ניתן לסכם ולציין שניתוח המקורות שהבאנו מראה איך מנהג המבוסס על נימוקים קבליים התפשט בציבור, התקבל בספרות ההלכה ובעקבות התפתחות זאת הוליד אחר כך ספקות חדשים שגם המקובלים וגם פוסקי הלכה נאלצו להתמודד אתם.

ד. בדיקת נוסח פתיחת הקדושה בתפילת מוסף של ראש חודש במנהגים השונים

בדברינו הבאים אנו רוצים להוסיף הסבר היסטורי וספרותי שיכלו מתנגדי המנהג לעטות כדי להראות שלטעם שהובא בבית יוסף למנהג חליצת התפילין לפני תפילת מוסף בראש חודש יש ליקוי ולכן אין לקבלו. כבר הכרנו את דברי ר' יוסף קארו בבית יוסף: "וביום ראש חודש נהגו העולם לחלוץ תפילין קודם תפלת מוסף. ושמעתי שהטעם משום דבאותה תפלה אומרים 'כתר' ואין נכון להיות באותה שעה כתר דתפילין". על פי דברים אלו נפסק בשולחן ערוך: "ביום ראש חודש חולצים אותם קודם תפלת מוסף", והוסיף הרמ"א בהגהותיו את ההערה הבאה: "ודוקא במקום שאומרים במוסף קדושת 'כתר', מיהו נוהגים לסלקם קודם מוסף בכל מקום". רואים אנו שהטעם העיקרי לחליצת התפילין הוא ההנחה שלא ראוי שיהיה כתר תפילין על המתפלל בזמן שהוא אומר קדושת "כתר". בבסיס הסבר זה מונחת ההנחה שקדושת "כתר" מיוחדת רק לתפילת מוסף ולכן רק בתפילה זו אין להשאיר את התפילין על המתפלל, אבל עיון במה שידוע לנו על תולדות תפילת קדושה מלמד שאין הדבר כך.

מה ידוע לנו על מקורה של אמירת קדושה בתפילה? משלושת האזכורים בספרות התלמודית שאפשר לייחסם לנושא של אמירת קדושה קשה לקבוע דבר ברור לגבי צורת אמירת קדושה בתקופת התלמוד.⁶² מה שניתן לומר הוא שככל הנראה מנהג אמירת

61. שו"ת יביע אומר, ח"ג, או"ח סימן ה. השו"ג: מנהגי החיד"א, עמ' טז-יח.

62. על התהוותה של הקדושה ראו: אלבוגן, התפילה, עמ' 47-48 והערותו של י' היינמן, שם, עמ' 52-53. השו"ג: גינצבורג, גאוניקה, א, עמ' 131; ורנר, שיר הלל; קארל, תולדות התפילה, עמ' 79; פליישר, קדושות העמידה והיוצר, עמ' 255; בר-אילן, הקדושה; פליישר, קדושת העמידה. על צורת הקדושה בתקופת התלמוד ראוי לציין כאן את הצעתו של ל' גינצבורג: "נראה שהנוסח המקורי של קדושת השם הוא כאשר הוא לפנינו בקטע הגניזה שפרסם מאנן – עמ' רצו (ראו HUCA II, [1925]) – והוא בעקרו שווה לנוסח בבל: 'אתה קדוש ושמן קדוש ולך יאמרו קדושים קדוש'. ובקדושה 'המשולשת' שבנוסח זה כבר נרמז על הקדושה המשולשת שבישעיה, ואולם כשתקנו החכמים הראשונים ברכות ותפילות עוד לא היה להם 'סדר קדושה'. משום כך הסתפקו בברכת קדושת השם ברמז לבד על הקדושה שבנביא. ובדורות האחרונים הוסיפו בברכה זו אחר 'ולך יאמרו קדושים' לא לבד הפסוק שבישעיה 'קדוש קדוש קדוש' וכו' אלא גם הפסוק שביחזקאל 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. ואולם משום שפסוקים אלה המדברים על הקדושה

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

קדושה השתרש קודם בבבל ורק אחר כך בארץ ישראל.⁶³ הנוסח הכי קדום של קדושה שהגיע אלינו הוא הנוסח הנמצא בידי גאוני בבל. בסדר רב עמרם גאון מובאת התשובה הבאה של רב נטרונאי:

כך מנהג של שתי ישיבות, לומר בקדושת 'כתר' 'אז בקול רעש גדול', 'וממקומך מלכנו' וכו'. ובמוסף של שבת ושל יום טוב ושל יום הכפורים ובנעילה אנן אומרין 'פעמים' 'ולהיות לכם לאלהים'. אבל בראשי חודשים ובחולו של מועד אין אנו אומרין.

ואלו שיש ביניכם שנראין כמדקדקין וגורעין ומוסיפין, לא יפה הם עושים, שמשנין ממנהג שתי ישיבות.⁶⁴

יש לשים לב שמדברי רב נטרונאי משתמע שבכל התפילות הקדושה התחילה במילים "כתר יתנו לך".⁶⁵ השוני היחיד הוא בתפילות שבת, יום טוב ויום הכיפורים שאז הוסיפו

שמלאכי השרת מקדשים להקדוש ברוך הוא לא אמרו אותם אלא בצבור על פי הכלל 'כל שבקדושה לא יהא פחות מעשרה' (ברכות כ"ב) ונזקקו לתקן נוסח חדש ליחיד של קדושת השם כדי שלא יטעו בני אדם לומר 'קדושה' ביחיד, וזה הוא שרשו של הנוסח: 'קדוש אתה'. הנוסח העתיק 'אתה קדוש... ולך יאמרו קדושים' עם ההוספה שלה: 'קדוש קדוש... ברוך כבוד ה' ממקומו', נשמר בקדושת השם לשליח צבור אבל יחיד אמר: 'קדוש אתה ונורא שמך ואין אלוה מבלעדך'. ובנוסח זה ליחיד חיקו הסגנון 'המשולש' שבנוסח העתיק אלא שלא נזכר בו קדוש אלא פעם אחת. וכן נאמר בו 'קדוש אתה' במקום 'אתה קדוש', ולכל אלו השינויים טעם אחד והוא שדרכן בני אדם להחליף מאמר במאמר השווה לו בלשון ובסגנון וחששו שמא יאמר היחיד קדושה" (גינצבורג, ירושלמי, ח"ד, עמ' 205).

לפי הרעיא מהימנא אמירת קדושה היא מצווה מהתורה שנלמדה מהפסוק "ונקדשתי בתוך בני ישראל". ראו: זוהר, ח"ג, אמור, רעיא מהימנא, צג ע"א. דעה זו מובאת בבאר היטב, סי' קכה, סע' ג. לעומת דעה זו מובא בשם רש"י: "לא מצינו בכל התלמוד חיוב בקדושה, אלא חביבה הוא לנו ואינה בפחות מעשרה" (ספר האורה, עמ' 220, סי' קכט).

63. ראו: גינצבורג, גאוניקה, ב, עמ' 48-49; הנ"ל, גנזי שכטר, ב, עמ' 523-525; קארל, תולדות התפילה, עמ' 72-73; פליישר, קדושות העמידה והיוצר, עמ' 256, הערה 6.

64. סדר רב עמרם גאון, עמ' לב. השוו גם: תשובות רב נטרונאי גאון, עמ' 138; אוצר הגאונים למגילה, עמ' 39, סי' קמב.

65. ראייה לקביעה זו הם דברי רבנו חננאל. בחגיגה יג ע"ב מובא: "סנדלפון שמו... וקושר כתרים לקונו". על קטע זה מעיר רבנו חננאל: "וחלילה שיש שם פדחת כל עיקר וראש וגוף כדרך הברואים אלא לקבל מלכותו כדרך שמוכירין בכל יום ישראל בתפלתם כתר יתנו לך המוני כו'". מכאן שבקירואן בראשית המאה ה"א נוסח קדושה בכל יום התחיל במילים "כתר יתנו לך". ויש לזכור שמוצאו של רבנו חננאל היה איטליה, וייתכן שיש ראייה כאן שגם באיטליה באותה תקופה כך היה המנהג.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

משפט מעבר לפסוק "שמע ישראל" ומשפט מעבר ל"אני ה' אלהיכם",⁶⁶ וכך משתמע מסדר רב עמרם גאון.⁶⁷ נוסח הקדושה דומה בסדור רב סעדיה גאון בהבדל אחד בולט. במקום הפתיחה "כתר" באה הפתיחה "נקדישך ונעריצך ונשלש לך קדושה משולשת". ייתכן שפתיחה זו מצביעה על השפעה ארץ ישראלית, שהרי במסכת סופרים מובא: "קדוש של עמידה, כיון שצריך לומר 'נעריצך ונקדישך', אינו מן הדין לומר פחות מעשרה".⁶⁸ אבל גם אצל רב סעדיה נוסח הקדושה הוא אחד לכל התפילות.⁶⁹ בתקופה הבתר-גאווית חלה התפתחות מכמה בחינות לנוסח הקדושה. נוכל לקבל מושג כלשהו על התפתחות זו אם נשווה את נוסחי הקדושה הידועים לנו מתקופת הגאונים לזה של הרמב"ם. להלן השוואה בין הנוסחים:

רב נטרונאי ⁷⁰	רב עמרם ⁷¹	רב סעדיה ⁷²	הרמב"ם ⁷³
לכל התפילות	לכל התפילות	לכל התפילות	לכל התפילות
כתר יתנו לך	כתר יתנו לך	נקדישך ונעריצך	נקדישך ונמליכך
אז בקול רעש גדול	אז בקול רעש גדול	אז בקול רעש גדול	כבודו וגדלו מלא עולם
ממקומך מלכנו תופיע	ממקומך מלכנו תופיע	ממקומך מלכנו תופיע	תתגדל ותתקדש בתוך ירושלים
		לדור ודור נגיד גדלך	לדור ודור נגיד גדלך

אין ברצוננו להיכנס לדיון בפרטי הדברים; אנו רוצים להתרשם מכיוון ההתפתחות. הפתיחה אצל הרמב"ם דומה לזו של רב סעדיה, אבל אינה זהה; "נקדישך ונמליכך" במקום "נקדישך ונעריצך". גם משפטי הקשר בין "קדוש קדוש" ל"ברוך כבוד ה' ממקומו" ובין "ברוך כבוד ה' ממקומו" ל"ימלוך ה' לעולם" שונים. ראוי לציין שאף על

על מקורו של נוסח "כתר" בקדושה ראו: אלבוגן, התפילה, עמ' 283; עמ' 457, הערה 8. על המושג כתר אצל ה' ראו: בר-אילן, הכתרת ה'. לפירוש קבלי קדום לקדושת כתר ראו: נפש החכמה, סוף העמוד החמישי שלפני סוף הספר (לספר אין מספור).
 66. על הוספות אלו ראו: תשובות רב שר שלום גאון, עמ' סז, סי' כה, והערה 3 והמקורות שצוינו שם; תשובות רב נטרונאי גאון, עמ' 139, הערה 4. השווה גם: אלבוגן, התפילה, עמ' 49; קארל, תולדות התפילה, עמ' 69-72.
 67. ראו: סדר רב עמרם גאון, עמ' לב, עב, עח.
 68. מסכת סופרים, פרק טז, הלכה ט.
 69. נוסח הקדושה בסידור רבנו שלמה ברבי נתן מסיג'ילמסה, עמ' יח, הוא זה של רב סעדיה. גם שם משתמע שקדושה זו נאמרה בכל התפילות.
 70. תשובות רב נטרונאי גאון, עמ' 138.
 71. סדר רב עמרם גאון, עמ' לב.
 72. סדור רב סעדיה גאון, עמ' לח.
 73. סדר התפילה של הרמב"ם, עמ' 202.

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

פי שאין אנו יודעים את מקורה של קדושה זו, וייתכן שיש כאן השפעה ארץ ישראלית, הרמב"ם אינו נמשך אחרי נוסח הקדושה שהיה מקובל בישיבות בבל. אבל בזה הרמב"ם דומה לנהוג בתקופה הקודמת, אותה נוסח קדושה נאמרה בכל התפילות.⁷⁴ ויש להוסיף שגם במנהגי תימן, רומא וצרפת המקוריים נהגו לומר אותו נוסח קדושה לכל התפילות.⁷⁵ אבל מה שברור מדיוננו הוא שהפתיחה של קדושה המתחילה "כתר" לא הייתה מיועדת לתפילה מסוימת.

מצב זה השתנה בדורות הבאים ואנו מוצאים שהנוסחים השונים חולקו בין התפילות של ימי חול וקודש וגם בזה היו מנהגי מקום שונים: בספרד אמרו בשחרית חול, שבת וחג "נקדישך ונעריצך" ובמוסף "כתר יתנו לך";⁷⁶ בצרפת החליפו "נקדישך ונעריצך" של שחרית יום חול ב"נקדש את שמך" והפתיחה "נקדישך ונעריצך" נשארה רק לשחרית שבת;⁷⁷ ואילו בפרובנס היו מקומות שהחליפו גם את "נקדישך ונעריצך" של שחרית שבת ב"נקדש את שמך";⁷⁸ בצרפת ובפרובנס הנוסח של מוסף נשאר "כתר";⁷⁹ באשכנז "נקדש" היה מיועד לשחרית חול ושבת, כפי שמצאנו בפרובנס, אבל במקום "כתר" למוסף השתמשו כפתיחה ב"נעריצך ונקדישך".⁸⁰ אם נדגים את חילוקי המנהג בטבלה כך ייראו השינויים:

74. גם בספר העתים, עמ' 280, משתמע שאותו נוסח קדושה, מלבד תוספת בתפילת מוסף, נאמר בכל התפילות.

75. ראו: תכלאל עץ חיים, עמ' מג ע"ב, קלו ע"ב, קמא ע"א, ושם בפירוש עץ חיים ד"ה כתר; גולדשמידט, מנהג בני רומא, עמ' 158, הערה 42. אלא שהיה הבדל בנוסח הפתיחה. בתימן אמרו "נקדישך ונעריצך", ואילו ברומא ובצרפת אמרו "כתר יתנו לך".

76. ראו: אבודרהם, עמ' רנב, קמא, קעד; צדה לדרך, עמ' 174. זה היה המנהג גם במנהג רומניא. ראו: גולדשמידט, מחזור רומניא, עמ' 129, 135, וכן היה המנהג בסיציליה. ראו: סרמוניטה, יהודי סיציליה, עמ' 165, 177-178.

77. ראו: מחזור ויטרי, עמ' 66, 155; ומהד' גולדשמידט, עמ' קיב, רפ; ספר המחכים, עמ' 10.

78. ראו: ספר המנהגות לר' משה ב"ר שמואל, להלן, עמ' 363 (גרסנר, מנהג מרשלייאה, עמ' 107); ארחות חיים, קמד 99. השוו: "ומה שאנו אומרי בכל התפלו' נקדש' או נקדישך ונעריצך" (ארחות חיים, קמד ע"ב).

79. ראו: מחזור ויטרי, עמ' 175; ומהד' גולדשמידט, עמ' רצ; ספר המחכים, עמ' 24; ספר המנהגות לר' משה ב"ר שמואל, להלן, עמ' 363 (גרסנר, מנהג מרשלייאה, עמ' 107); ארחות חיים, קמד ע"ב. יש לציין שבמחזור ויטרי, שם, נוסח "כתר" שונה והוא "כתר לאדון נכחיר וברכה לברוך נברך ומלוכה למלך נמליך ושם המיוחד נייחד יחד עם קבוצי מעלה קדושה לקדוש נשלש ככת' וקרא זה אל זה ואמר".

80. ראו: סידור רבנו שלמה מגרמיזא, עמ' קז, קסז, קעז; השוו: פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' שכד, תקלד. אצל הרוקח "נעריצך ונקדישך" הוא הנוסח גם לשבת שחרית. ראו גם: ראבי"ה, ח"א, עמ' 41; תוספות ברכות כא ע"ב ד"ה אין. בסידור חסידי אשכנז, עמ' קעז, אנו מוצאים את ההערה הבאה: "נעריצך ונקדישך". שמעתי שר' מאיר שלית ציבור היה אומר 'נקדישך

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

ספרד	צרפת	פרובנס	אשכנז
שחרית יום חול			
נקדיש ונעריץ	נקדש את שמך	נקדש את שמך	נקדש את שמך
שחרית שבת			
נקדיש ונעריץ	נקדיש ונעריץ	נקדש את שמך	נקדש את שמך
מוסף שבת			
כתר יתנו לך	כתר יתנו לך	כתר יתנו לך	נעריץ ונקדישך

אפשר לסכם ולומר שתחילה היו נוסחים שונים לקדושה אבל הנוסח היה אותו נוסח לכל התפילות.⁸¹ עם הזמן כשהקדילות נעשו מודעות לנוסחים השונים אימצו נוסח אחר לתפילות שונות, כפי שהדבר משתקף מעיון בטבלה.⁸² נדמה שמצב זה של מנהגים שונים משתקף בדברי ר' יהודה ב"ר יקר:

קדושה של שבת ובכללה קדושה של חול. מקומות משונים בענין תחילת הקדושה. יש אומרים נקדישך ונעריץך ע"ש 'והקדישו את שמי ואת קדוש ישראל יעריצו' (ישעיהו כ"ט, כג)... וי"א נקדש את שמך בעולם ע"ש 'והקדישו שמי'... יש אומרים כתר יתנו לך ה' אלהינו על שם 'וכתר טוב עולה על גביהן'.⁸³

אבל במשך הזמן נוסף גורם חדש שהשפיע על השאלה באיזה נוסח יש לפתוח את הקדושה של מוסף שבת. הכוונה לספרות הקבלה שבה יש התייחסות מפורשת לשאלה מה היא הפתיחה לקדושה של תפילת מוסף בשבת.⁸⁴ ב"רעיא מהימנא", מטעמים

- ונעריץך' על שם 'והקדישו את קדוש יעקב ואת אלקי ישראל יעריצו' (ישעיהו כ"ט, כג).
 באשכנז הפתיחה הייתה שונה מזו של יתר המנהגים; לא "נקדישך ונעריץך" אלא "נעריץך ונקדישך". על שינוי זה ראו: ביאור הרד"ל לפרקי דרבי אליעזר, פרק ד, אות נה.
 81. בקשר לצפון אפריקה ראו לעיל, הערות 65, 69; בקשר לספרד ראו לעיל, הערה 74; בקשר לצרפת, רומא ותימן ראו לעיל, הערה 75.
 82. על תופעת הפרשה והרצון לצאת ידי כל הדעות בענייני מנהג ותפילה ראו: שפרבר, מנהגי ישראל ב, פרק ב.
 83. פירוש התפלות והברכות, עמ' מ. ראו גם: אלבוגן, התפילה, עמ' 50. ראו: "רבי שמעון אומר שלשה כתרים הם: כתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות, וכתר שם טוב עולה על גביהן" (אבות פ"ד מ"ג).
 84. ראו: זוהר, ח"ג, פנחס, רעיא מהימנא, רמב ע"ב: "ובשבת תקינו למימר במוסף 'כתר יתנו לך יי' אלהינו'; שם, רעיא מהימנא, רמז ע"ב. השוו גם שם, ח"ב, תרומה, רעיא מהימנא, קנח ע"א; תיקוני זוהר, לד ע"ב; שם, נט ע"א. השוו גם: שערי אורה, השער השני, הספירה התשיעית, עמ' 144; שער הכוונות, דרושי קידוש ליל שבת, דרוש א, ענין תפילת מוסף של שבת, עד ע"א; שער מאמרי רשב"י, פרשת פינחס, נ ע"א. כותב ר' חיים ויטל: "במוסף לא יאמר 'נעריץך ונקדישך' כמנהג בני אשכנז כי אם 'כתר יתנו' כו' כמנהג בני ספרד" (שער הכוונות, דרושי עלינו לשבח ונוסח התפילה, דרוש א, עמ' שלב).

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

שבתורת הסוד, נקבע שיש לומר בתפילת מוסף של שבת קדושה "כתר". למעשה עמדה זו באה לחזק המנהג שכבר היה קיים בצרפת, בפרובנס ובספרד.⁸⁵ עם זאת אנו מוצאים בספרות הקבלה חידוש שלא היה נהוג גם במקומות שנהגו לומר "כתר" במוסף של שבת. בתקופת הגאונים אמירת "כתר" הייתה מיועדת רק לקדושה של מוסף של שבת ושל יום טוב, שבה נוספו ההתחלה והסוף של פרשת קריאת שמע, זאת אומרת לקדושה שנקראת "קדושה רבה", ולא למוסף ראש חודש. כך עולה מתשובתו של רב נטרונאי גאון שהובאה בסדר רב עמרם גאון: "ובמוסף של שבת ושל יום טוב ושל יום הכפורים ובנעילה אנו אומרים 'פעמים' ו'להיות' לכם לאלהים". אבל בראשי חדשים ובחולו של מועד אין אנו אומרים.⁸⁶ במחזור ויטרי מובא על אודות התפילה בהושענא רבה: "ומתפללין כמו בחולו של מועד אלא שאומרי' למוסף קדושה רבה".⁸⁷ זאת אומרת, שביתר ימי חול המועד לא אמרו קדושה רבה, אף על פי שהתפללו מוסף. בתיאור של מוסף של ראש חודש מצוין רק שאומרים קדושה, בלי לציין שמדובר בקדושה רבה.⁸⁸ ראייה נוספת שהמנהג בצרפת ובפרובנס היה לומר את הקדושה הרגילה בחול המועד ובראש חודש עולה גם מדברי ר' אברהם ב"ר נתן וממחברים נוספים.⁸⁹ באשר לספרד יש לנו את דבריו המפורשים של ר' דוד אבודרהם: "ואינו אומר 'כתר' אלא 'נקדישך', וכן בחולו של מועד. שאין אומרים כתר אלא במוסף של שבת ויום טוב בלבד".⁹⁰ הוא גם מסביר הסיבה: "והטעם כדי לעשות כתר ומעלה יתירה לשבתות וימים

85. אפשר להסיק שזה היה המנהג בצרפת, בפרובנס ובספרד עוד טרם הופעתו בספרות הקבלה, שהרי ספר המנהגות לר' משה ב"ר שמואל, שנתחבר בראשית המאה הי"ג בפרובנס, כבר מייחד קדושת כתר רק לתפילת מוסף של שבת. ספר זה קשור למנהג ספרד, וניכרת בו גם השפעה מצרפת, ראו להלן, עמ' 342.

86. את רוב התשובה הבאנו לעיל, על יד הערה 64.

87. מחזור ויטרי, עמ' 444.

88. שם, עמ' 197.

89. ראו: ספר המנהיג, עמ' קעא. כך עולה גם מספר המנהגות של ר' משה ב"ר שמואל. להלן בעמ' 363 הוא כותב שבמוסף שבת אומרים קדושה רבה שמתחילה "כתר יתנו לך". בפרק העוסק בתפילת יום טוב, להלן, עמ' 373 הוא מעיר בקשר לתפילת מוסף: "ואומר קדושה רבה כשבת". ואילו בפרק העוסק בתפילת ראש חודש אינו מצוין דבר בקשר לסוג הקדושה, משתמע שזה היה נוסח הקדושה המקובל ביום חול "נקדיש". ראו להלן, עמ' 366, 368. אותה תופעה יש בספר ארחות חיים. בדף קמד ע"א מצוין בקשר לתפילת מוסף בשבת "ויאמר קדושה רבה", ואילו בדף קנב ע"ב - קנב ע"א לא מצוין שיש לומר קדושה רבה, וכך אפשר להסיק גם לגבי מנהג רומניא. במחזור רומניא, במוסף שבת ושבת ראש חודש, מצוין שאומרים קדושה "כתר" (גולדשמידט, מחזור רומניא, עמ' 135, 138) ואילו במוסף ראש חודש לא מצוין איזה סוג קדושה אומרים, משתמע שאמרו הקדושה הרגילה "נקדישך ונעריצך". ראו שם, עמ' 129, 137.

90. אבודרהם, סדר תפילת ראש חודש, עמ' קצו. ראוי להוסיף שבספר צדה לדרך, עמ' 204, לא מצוין שהקדושה היא קדושה רבה כפי שציין לגבי שבת, שם בעמ' 174.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

טובים על ראש חודש וחולו של מועד". כנראה הטעם להבחנה זו הוא העובדה שבראש חודש ובחול המועד אין איסור מלאכה. ברם, ב"רעיא מהימנא" משתמע שיש לומר "כתר" גם בראש חודש. אחרי האזכור שבשבת אומרים בתפילת מוסף "כתר יתנו לך" יש דיון על טענת הירח "אי אפשר לשני מלכים להשתמש בכתר אחד".⁹¹ אף על פי שאין הדבר מפורש, עולה הרושם שבעקבות טענת הירח ראוי לומר בראש חודש קדושה הפותחת ב"כתר יתנו לך"; זאת אומרת, "אי אפשר לשני מלכים להשתמש בכתר אחד", אבל לך ה' נאה נתינת הכתר.⁹² הדבר אמנם אינו מפורש ב"רעיא מהימנא", אך הוא מפורש בתיקוני זוהר: "דאמרי סיהרא עלה, אי אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד, ובגיניה אמרין בשבת ויומין טבין וברישי ירחין 'כתר יתנו לך ה' אלקינו מלאכים המוני מעלה'".⁹³

ה. השפעת הקבלה על פתיחת הקדושה בתפילת מוסף של ראש חודש

דעה זו של הקבלה עשתה את שלה והשפיעה על הפתיחה של קדושת מוסף של ראש חודש, שהרי אנו מוצאים כמאתיים שנה מאוחר יותר שר' יוסף קארו כותב:

כתב רבינו בסי' רפ"א בשם רב נטרונאי: מנהג בשתי ישיבות לומר בקדושה 'כתר יתנו לך' 'ממקומך מלכנו' ו'אז בקול רעש גדול'. ובמוסף של שבת ויום טוב ויום הכיפורים ובנעילה אנו אומרים 'פעמים' ו'להיות לכם לאלהים'. אבל בראש חודש ובחולו של מועד אין אומרים אותו ע"כ. ונראה שעל זה סמכו בספרד להתחיל במוסף ראש חודש 'כתר' ותיכף שאומר 'מלוא כל הארץ כבודו' אומרים 'לעומתם משבחים' כמו בקדושת שחרית.⁹⁴

מכאן אנו למדים שחל שינוי במנהג ספרד. במקום שקדושה במוסף ראש חודש התחילה "נקדישך ונעריצך", כפי שהיה מקובל בתקופה הקדומה,⁹⁵ בזמנו של ר' יוסף קארו

91. מוטיב זה נמצא בחולין ס ע"ב.

92. "בתפילת מוסף [של שבת] 'כתר יתנו לך'. 'ובראשי חדשיכם', וכי כמה רישין אית לה לסיהרא [= כמה ראשים יש לה ללבנה] אלא אינון תרין נקודין כגוונא דא [= אלא שהם ב' נקודות כעין זה, סגל] נקודה תתאה סיהרא [= שנקודה התחתונה היא לבנה] תרין רישין דילה תרין נקודין דאינון עלה סגול [= ב' ראשים שלה הם ב' נקודות שעליה סגל]. בקדמיתא הוה כתר עלי תרי מלכין כגוונא דא והוה סגולתא ולבתר דאמרת אי אפשר לשני מלכים להשתמש בכתר אחד [ראו חולין ס ע"ב] א"ל הקדוש ברוך הוא לכי ומעטי את עצמך ונחיתת לרגלוי דתרין מלכים כגוונא דא והיינו סגול מה דהוה סגולתא אתהדרת סגול" (זוהר, רעיא מהימנא ח"ג, פרשת פנחס, רמז ע"ב).

93. תיקוני זוהר, נט ע"א.

94. בית יוסף, סי' תכג, ד"ה ועומדים.

95. ראו לעיל, על יד הערה 90.

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

המנהג היה בהתאם לדרישת הקבלה.⁹⁶ אבל מעניין להפנות תשומת לב איך ר' יוסף קארו הבין את כוונת רב נטרונאי. הוא הבין שכוונת רב נטרונאי היא שאין אומרים "פעמים" ו"להיות לכם לאלהים" במוסף ראש חודש אבל יש לפתוח הקדושה עם "כתר יתנו לך", ועל זה סמכו הנוהגים כמנהג ספרד. נראה יותר לומר שמנהגם מבוסס על עמדת הקבלה בנידון ולא על דעת רב נטרונאי. הרי על פי רב נטרונאי פתיחת כל הקדושות הייתה "כתר יתנו לך", שלא כמנהג ספרד שפותחים "נקדישך ונעריצך" מלבד הפתיחה למוסף, וכן לדברי רב נטרונאי אחרי "קדוש קדוש קדוש" אמרו "אז בקול", שלא כמנהג ספרד שעונים "לעומתם משבחים ואומרים". בתשובתו שמביא ר' יוסף קארו מציין רב נטרונאי שרק במוסף של שבת, של יום טוב, של יום הכיפורים ובנעילה מוסיפים "פעמים" שהיא המילה הפותחת את הוספת הפסוק "שמע ישראל" ומשפט הסיום של קריאת שמע "להיות לכם לאלהים".

אפשר לעמוד על תופעת הוספת "פעמים" ו"להיות לכם לאלהים" בקדושה אם נעיין בסדור רב סעדיה גאון, שם רב סעדיה מתייחס להוספות אלו, אבל רק במסגרת תפילת שחרית של שבת:

ומוסיפים גם בקדושה של התפילה אחרי 'ברוך כבוד ה' ממקומו', שהחזן אומר 'פעמים באהבה אומרים' ועונים 'שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד' ואומר 'להיות לכם לאלהים' ועונים 'אני ה' אלקיכם' ואומר 'והיה ה' למלך על כל הארץ' ועונים 'היום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד' ואומר 'ותמלך בציון בקרוב בימינו' ועונים 'אמן' ואומר 'תשכון תתגדל ותתקדש' עד סוף הדבור. והדיבורים האלה, כלומר... 'ופעמים', אע"פ שאין להם עיקר אינם מזיקים לאומרים ואינם מפסידים תפלתו.⁹⁷

מכאן אנו למדים שהוספות אלו לא היו דבר קבוע כחלק של הקדושה של מוסף אלא תוספת לקדושה והיו מקומות שדווקא הוסיפו אותם כחלק של קדושת שחרית של שבת. למעשה, יש בנידון חילוק מנהג בין ישיבת סורא, שאימצה את המנהג הארץ ישראלי לומר הוספות אלו, לבין ישיבת פומבדיתא שלא נהגה בהן.⁹⁸ אבל ברור שאין להביא ראיה מדברי רב נטרונאי שבראש חודש יש לומר "כתר" מבלי להוסיף "שמע" ו"להיות לכם לאלהים", אם אמנם הדברים נכונים לעצמם;⁹⁹ שהרי לדעת רב נטרונאי "כתר" היא

96. כבר עמד על נקודה זו י' ורדיגר בסדור צלותא דאברהם, כך א, עמ' תמא.

97. סדור רב סעדיה גאון, עמ' קכא.

98. על כל הנושא ראו: גינצבורג, גנזי שכטר, ב, עמ' 523-526; תשובות רב שר שלום גאון, עמ' סז, הערות 2, 3; תשובות רב נטרונאי גאון, עמ' 139, הערה 4.

99. יש לציין שהיו מקומות שהוסיפו "פעמים" ו"להיות לכם לאלהים" גם בראש חודש וחול המועד. ראו: תשובת רב הא"י בתשובות גאוני מזרח ומערב, כט ע"ב, סי' קכב; אוצר הגאונים למגילה, עמ' 39, סי' קמג.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

הפתיחה לכל הקדושות, ולא רק לקדושה של מוסף כמנהג הספרדים.¹⁰⁰ נחזור לעניין אמירת "כתר" בתפילת מוסף של ראש חודש. מנהג ספרד לומר "כתר" בראש חודש קיבל חיזוק מצד מקובלי צפת. בשער הכונות כותב ר' חיים ויטל: "אומרים 'כתר יתנו לך' כו' במוסף ר"ח כמו בשבת אבל יש שינוי בו כי אין אומרים בר"ח 'ממקומו הוא יפן ברחמיו לעמו' כו' וכבודו מלא עולם' כו' כמו בשבת ויו"ט",¹⁰¹ ושם מובא הטעם להוראה זו על פי מושגים קבליים. ואמנם זהו הנוסח של קדושת מוסף ראש חודש במנהג ספרד היום.

למנהג הספרדים הייתה השלכה גם על האשכנזים וזאת בעקבות ההשפעה של נוסח האר"י על נוסח התפילה של החסידים. הסידורים שנדפסו על פי נוסח ספרד המבוסס על נוסח האר"י שינו את הפתיחה של קדושת ראש חודש מ"נקדש את שמך", הנוסח האשכנזי הקדום, ל"כתר יתנו לך", המנהג שהיה מקובל אצל הספרדים. כך הפכה הפתיחה לקדושה של הספרדים להיות נפוצה אצל רוב הציבור של האשכנזים. אבל יותר מזה, הודות לשינוי זה קיבלו דברי הרמ"א "ודוקא במקום שאומרים במוסף קדושת כתר מיהו נוהגים לסלקם קודם מוסף בכל מקום"¹⁰² משמעות חדשה. כשהרמ"א אמר "מקום שאומרים במוסף קדושת כתר" הוא התכוון למנהג הספרדים, ואילו מאז שהחסידות אימצה את נוסח האר"י אפשר לייחס את דברי הרמ"א גם לאלו שנהגו להתפלל לא רק על פי מנהג ספרד, אלא גם על פי נוסח ספרד.

100. מן הדין לציין נקודה נוספת. בספרד שנהגו לייחד "כתר" למוסף ושבה נהגו להוסיף "שמע" ו"להיות לכם לאלקים", קשרו בין שני הדברים, כאילו קדושת "כתר" היא הקדושה שיש להוסיף בה "שמע" ו"להיות לכם לאלקים". לכן כשר' מנחם הזרחי מפרט דיני תפילת מוסף של שבת הוא כותב: "שליח צבור מסדר תפלתו ואומר קדושה רבה והוא כתר יתנו לך ה' אלקינו" (צדה לדרך, עמ' 174). יש להוסיף שהזוהר קורא לקדושת מוסף של שבת "קדושה עלאה [= קדושה עליונה]", שבה מגיעים דברי השבח שנאמרו בתפילת שבת עד המעלה העליונה; וזאת, ככל הנראה, בהתאם לפתיחה "כתר יתנו לך", וכך פירש בעל הסולם בפירושו לזוהר. ראו: זוהר, ח"ב, ויקהל, רה ע"ב.

101. שער הכונות, ענין ראש חודש, עמ' קטז.

102. ראו לעיל, לפני הערה 25.

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

נספח: נוסחי קדושה שונים

כנספח לדיוננו על חליצת תפילין בראש חודש ועל נוסח הפתיחה לקדושת מוסף ראש חודש ראינו כבר מועיל להביא את עיקרי השינויים בקדושה לפי המנהגים השונים בצורת טבלה. אין לראות בנתונים הבאים סיכום ממצה, אלא אמצעי להתרשם מהגיוון שפעם היה קיים בנוסח הקדושה:

ר' שלמה ב"ר נתן ¹⁰³	הרמב"ם ¹⁰⁴	תימן ¹⁰⁵
לכל התפילות	לכל התפילות	לכל התפילות
נקדישך ונעריצך	נקדישך ונמליכך	נקדישך נמליכך
אז בקול רעש גדול	כבודו וגדלו מלא עולם	כבודו והודו מלא עולם
ממקומך מלכנו תופיע	תתגדל ותתקדש בתוך ירושלים	ממקומך מלכנו תופיע
		תשכון תתגדל ותתקדש בתוך
לדור ודור נגיד גדלך	לדור ודור נגיד גדלך	לדור ודור נגיד גדלך

ספרד ¹⁰⁶	מרשליאה ¹⁰⁷
שחרית יום חול	שחרית יום חול
נקדישך ונעריצך	נקדש את שמך
לעומתם משבחים ואומרים	
ובדברי קדשך כתוב לאמור	
שחרית שבת	שחרית שבת
נקדישך ונעריצך	נקדש את שמך
לעומתם משבחים ואומרים	
ובדברי קדשך כתוב לאמור	ממקומך מלכנו תופיע
מוסף שבת	מוסף שבת
כתר יתנו לך	כתר יתנו לך
כבודו מלא עולם	כבודו מלא עולם
ממקומו יפן ברחמיו לעמו	ממקומו הוא יפן ברחמים
שמע ישראל	שמע ישראל
	לדור ודור נגיד גדלך

103. סידור רבנו שלמה ברבי נתן, עמ' יח.

104. סדר תפילות של הרמב"ם, עמ' 202.

105. תכלאל עין חיים, א, עמ' מג ע"ב.

106. אבודרהם, עמ' קיד, קעא, קעד.

107. להלן, עמ' 361, 353, 363.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

רומניא ¹⁰⁸	ויטרי (צרפת) ¹⁰⁹	אשכנז ¹¹⁰
שחרית יום חול	שחרית יום חול	שחרית יום חול
נקדישך ונעריצך	נקדש את שמך	נקדש את שמך
לעומתם משבחים ואומרים	לעומתם ברוך יאמרו	לעומתם ברוך יאמרו
	ובדברי קדשך כתוב לאמר	ובדברי קדשך
לדור ודור נגיד גדלך	לדור ודור נגיד גדלך	לדור ודור נגיד גדלך
שחרית שבת	שחרית שבת	שחרית שבת
נקדישך ונעריצך	נקדישך ונעריצך	נקדש את שמך
לעומתם משבחים ואומרים	אז בקול רעש גדול	אז בקול רעש גדול
	ממקומך מלכנו תופיע	ממקומך מלכנו תופיע
לדור ודור נגיד גדלך	לדור ודור נגיד גדלך	
מוסף שבת	מוסף שבת	מוסף שבת
כתר יתנו לך	כתר לאדון נכתיר	נעריצך ונקדישך
כבודו וגדלו מלא עולם	כבודו מלא עולם	כבודו מלא עולם
	ממקומו הוא יפן ברחמים	ממקומו הוא יפן ברחמים
שמע ישראל	שמע ישראל	שמע ישראל
לדור ודור נגיד גדלך	לדור ודור נגיד גדלך	אדיר אדירנו (הרשלה)

איטליה ¹¹¹	סיציליה ¹¹²	אפ"ם ¹¹³
שחרית יום חול	שחרית יום חול	שחרית יום חול
כתר יתנו לך	נקדישך ונעריצך	
לעומתם ברוך יאמרו		
ובדברי קדשך		
לדור ודור נמליך לאל		
שחרית שבת	שחרית שבת	שחרית שבת
כתר יתנו לך	נקדישך ונעריצך	נקדישך ונעריצך

108. גולדשמידט, מחזור רומניא, עמ' 129, 135.

109. מחזור ויטרי, עמ' 66, 155, 175, כ"י מחזור ויטרי ניו יורק בהמ"ל 8029, וכן בכ"י פריס 638. ראו: מהד' גולדשמידט, עמ' רצ, סדר מוסף לשבת, בכ"י נ, "כתר יתנו לך", ובכ"י מ ו-ש, נקדישך ונעריצך.

110. סידור רבנו שלמה מגרמיוזא, עמ' קז, קסז, קעז, וכן כ"י אוקספורד 1115, כ"י אוקספורד 1126, כ"י פריס 640, כ"י ניו יורק בהמ"ל 4186.

111. גולדשמידט, מנהג בני רומא, עמ' 158, וכן כ"י פרמא פלטינה 1778; כ"י פרמא פלטינה 854; כ"י הספרייה הבריטית 619.

112. סרמוניטה, יהודי סיציליה, עמ' 165, 177-178.

113. גולדשמידט, מחזור אפ"ם, עמ' 87, 90.

פרק אחד עשר : חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

	לעומתם ברוך יאמרו	לעומתם ברוך יאמרו
	ובדברי קדשך	
	לדור ודור נמליך לאל	
מוסף שבת	מוסף שבת	מוסף שבת
כתר יתנו לך	כתר יתנו לך	כתר יתנו לך
	כבודו	
	ממקומו יפן לעמו	
	שמע ישראל	